

DOI: 10.2298/MUZ1416131P

UDK: 783.25:271.22(497.11)

О истраживањима црквеног појања у средњовековној Србији*

Весна Пено¹

Музиколошки институт САНУ (Београд)

Апстракт

Осврћући се на досадашња истраживања црквеног појања у средњовековној Србији, намера ми је да, у складу са савременим сазнањима којима располаже византолошка музиколошка наука, укажем на потребу критичког преиспитивања и ревидирања одређених закључака и опште усвојених ставова, као и примењених методологија. Циљ је тачније и свеобухватније сагледавање наше музичке прошлости, које би требало да буде подстицајно за нове истраживачке подухвате.

Кључне речи

Србија, црквено појање, средњовековни, истраживање, појачке књиге, рукопис

Статус византолошко-музиколошких студија у нас је већ деценијама уназад на сасвим незавидном нивоу. Одсуство интересовања српских музиколога за дату област могло би се, само донекле, оправдати наизглед ограниченим пољем проучавања.² Покушаји реконструкције запретеног звука средњовековних богослужбених химни, и то на основу превасходно посредних извора, будући да су примарни – нотирани рукописи врло оскудни, заиста у први мах делују обесхрабрујуће, чак узалудно. Па ипак, услова за систематска проучавања има, утолико пре што су нова сазнања о музичкој палеографији и проблему ритма у византијским напевима, да поменем тек главне теме, умногоме одмакла од оних са којима се приступало малобројним, али за нас више него драгоценим напевима једине познате тројице српских мелода из средњег века.

* Студија је реализована у оквиру пројекта *Идентификација српске музике од локалних до глобалних оквира: традиције, промене, изазови* (бр. 177004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.
1 sara.kasiana@gmail.com

2 О месту византијске појачке уметности и православне црквене музике уопште у наставном плану и програму Одсека за музикологију Факултета музичке уметности у Београду, у ондашњој, социјалистички уређеној држави, довољно говори чињеница да је одбрана мога дипломског рада, 1994, с темом из црквеног појања, била прва после 1956. када је на истој високошколској установи, онда под именом Музичка академија, свој дипломски рад одбранио садашњи академик Димитрије Стефановић.

Осврћући се на теме и проблеме које су до сада биле у фокусу научника, намера ми је да укажем на урађено и започето у истраживањима српске средњовековне појачке уметности, наглашавајући притом потребу за критичким преиспитивањем и ревидирањем одређених закључака и опште усвојених ставова, као и примењених методологија.³ Циљ је тачније и свеобухватније сагледавање наше музичке прошлости, уједно и подстицање нових прегалаца на истраживачки подвиг.

Преглед досадашњих истраживања

Први помени црквеног појања код Срба били су подстакнути евидентирањем неумских рукописа у библиотеци манастира Хиландара. Истраживачи српских старина и светогорски ходочасници архимандрит Виктор Иванович Григорович (1877: 29–34), Порфирије Успенски (1847; 1877), Димитрије Аврамовић (1847; 1848),⁴ Константин П. Дмитриев-Петкович (1865), Петар (Пётр) Иванович Севастјанов (Севастьянов) (Викторов 1881), Леонид Александрович Кавелин (1877), Спиридон Ламброс (Σπυρίδων Λάμπρος 1895; 1900) и, наравно, вредни хиландарски библиотекар монах Сава (1894, 1897), констатовали су да међу хиландарским рукописима постоје и две појачке књиге, исписане њима непознатим нотним писмом. Информације које су у вези с овим кодексима изнели биле су сажете, а процене у вези с пореклом и типом нотације, углавном погрешне.

Године 1884. и 1895. године о два неумска хиландарска рукописа и химнама које се у њима налазе, писао је и архимандрит Нићифор Дучић. Он је том приликом нагласио да је неопходна транскрипција мелодија у савремено нотно писмо како би се установило порекло српског појања (1884, 1895).⁵ Као ни његови претходници

³ Први попис литературе у вези са српским црквеним појањем саставио је Андрија Јаковљевић (1963), а седамдесетих година прошлог века Димитрије Стефановић је написао преглед истраживања српске црквене музике (Стефановић 1972а, 1974 – готово у целости поновљен претходно објављени текст). Напомињем да овом приликом искључиво указујем на резултате оригиналних научних студија, као и прве помене у вези са старом српском музиком у нашој музичкој историографији, те да не претендујем на састављање целовите библиографије у вези с истом. Из тог разлога су изостављени чланци прегледног карактера, у којима се понављају општепознате чињенице.

⁴ Аврамовић је у свом опису навео једино да је видео рукописну књигу на кожи у којој је *црковно славенско ѿјеније на ноше ѿисано*.

⁵ Дучић је први истакао потребу да се неумски хиландарски рукописи транскрибују како би се започело разматрање порекла српског појања. Такође, он је први објавио једну страницу музичког рукописа као пример *српске ношације*. У оно време није му било познато да се ради о неумском кодексу – *Сѣихиру* руске провенијенције из XII века.

и савременици, ни архимандрит Нићифор није могао знати да се ради о руским појачким књигама, које ће, готово читав век касније, факсимилно бити објављене међу првим издањима *Monumenta Musicae Byzantinae* – познате едиције у оквиру византолошко-музиколошке школе основане при Данској краљевској академији у Копенхагену 1931. године⁶ (Jakobson 1957) и детаљно проучене у музиколошко-палеографским студијама двојице музиколога српског порекла (Velimirović 1960; Lazarević 1969).⁷

Почетком XX века је потребу за проучавањима српске црквене и народне појачке традиције истакао Стојан Новаковић, подстакнут надахнутим предавањем Жана Батиста Тибоа (Jean Batiste Thibaut) о византијској и словенској музици, које је фе-

⁶ Оснивачи *Monumenta Musicae Byzantinae*, који су почетком прошлог века започели са проучавањима византијских музичких рукописа и нотације, били су дански филолог Карстен Хег (Carsten Høeg), и музиколози Хенри Тилијард (Henry Julius Wetenhall Tillyard) с Универзитета у Кардифу и Егон Велес (Egon Wellesz), тада професор Универзитета у Бечу. Едиција *ММВ* је дуги низ година обухватала две серије: *Principale* – издања факсимила најзначајнијих византијских, грчких и словенских неумских рукописа, и *Subsidia* – научне студије о различитим проблемима византијске и старе словенске музике и поезије, као и расправе о њиховим међусобним утицајима. Од 1984. *Monumenta* су прешла под окриље Аустријске академије наука и њеног ондашњег председника, византолога Херберта Хунгера (Herbert Hunger), чијим старањем је покренута још једна серија: *Corpus Scriptorum De Re Musica*, у којој се објављују критички преводи византијских и касновизантијских музичких теоретикона (Wellesz 1949; Velimirović 1964; Петровић 1993). О тзв. копенхашкој музиколошкој школи и ревидирању њене методологије у новије доба видети Пено 2011, 2012

⁷ Еминентни професор на бројним америчким универзитетима и активни сарадник европских научника окупљених око *Monumenta Musicae Byzantinae*, Милош Велимировић је (Пено 2008) у оквиру своје докторске дисертације, у којој је размотрио утицаје византијског појања на ширу традицију Словена, и која је објављена у издању *ММВ*-а, детаљно проучио *Ирмологију бр. 308*. Други амерички докторанд, Стојан Лазаревић (1914–1989), године 1969. је на Универзитету у Чикагу одбранио дисертацију под називом *The Chilandar Sticheron: An Early Slavic Hymn Collection with Music*. У њој је из музичког и палеографског аспекта исцрпно анализирао *Хиландарски сѣихирар бр. 307*. Трудом др Александра Васића, научног сарадника Музиколошког института САНУ, ксерокс ове необјављене дисертације је 2008. године постао доступан и нашој научној јавности и налази се у Библиотеци САНУ и Библиотеци Музиколошког института САНУ. Дисертација и податак о њеном постојању били су у потпуности одсутни из српске музикологије до поменуте 2008. године, иако С. Лазаревић у предговору изражава захвалност колегама, па тако и др Димитрију Стефановићу из Музиколошког института САНУ. Такође, две године по приспећу ове тезе у Београд, у раду прегледног карактера посвећеном историјату Музиколошког института САНУ, др Даница Петровић (Петровић 2010) у реченици посвећеној научном раду С. Лазаревића не саопштава податак да је он, један од малобројних музиколога-византолога онога времена, докторирао из музичке византологије на Чикашком универзитету (она каже да се Лазаревић усавршавао на америчким универзитетима), нити да је његова дисертација сада нађена и да је стигла у Музиколошки институт САНУ, у уставову у којој је Лазаревић радио пет година (Петровић 2010: 14).

бруара месеца 1900. године чуо у Руском археолошком институту у Константинопољу (Новаковић 1900; Петровић 2004). Пре њега су, међутим, прилог расветљавању порекла српског црквеног појања и утицаја под којима се током историје формирало, покушали да дају први истраживачи аматери, већином црквени појци, учитељи појања или мелографи богослужбених напева и приређивачи нотних зборника, током друге половине XIX и у првим деценијама XX века. Иако су, и након савремених музиколошких проучавања, остале као важеће бројне тврдње тих аутора, треба рећи да је из њихових написа изостала чак неопходна аргументација у вези с почецима и развојем српског појања. Наиме, ти по много чему заслужни прегаоци на пољу црквеног благољепија, како су у оно време називали богослужбену музику, нису предузимали трагања за конкретним изворима, богослужбеним и појачким књигама, на основу којих би своје ставове о појединим питањима оправдали (Пено 2000). Вредно је, међутим, спомена јединствено сведочанство свештеника Гаврила Бољарића, о појачкој књизи коју је пронашао у архиву старе цркве у Сарајеву (Бољарић и Тајшановић 1891: VI), рекавши за њу неодређено да садржи „српско нотно појање, у један глас списано, са проблематичном нотацијом и мелодијама које се знатно разликују од оних из његовог времена”. Он је на основу, како вели, дебелог старинског папира, проценио да би књига могла бити из доба митрополита Мојсија Петровића (упореди 1891: VI).

Прве, на доступној архивској грађи и литератури, у извесној мери утемељене историографско-музиколошке студије оставили су, делом у штампаним чланцима, делом у рукописима, јереј Живојин Станковић (1908, 1909, 1951, 1958; Петровић 1980), и, најпре синђел, а потом епископ Дамаскин Грданички (1923, 1957; Перић 1984; Пено 1996). *Грађу за историју српског православног црквеног појања* Станковић је завршио непосредно пред смрт 1962, и у њој су сабрани подаци које је с великим ентузијазмом бележио током дугог низа година из различитих докумената, прибрављајући томе и своја искуства с терена и резултате истраживања по различитим библиотекама. Тако је, између осталог, први указао на неумске рукописе у Библиотеци Матице српске, помињући и две руске рукописне књиге у којима су мелодије исписане квадратном нотацијом.⁸ Подстицајна је, иако научно још увек неутемељена и Станковићева теза о томе да је

⁸ Ове податке наводи у кратком поговору за штампу приређене Грађе Живојина Станковића, Даница Петровић (1980). Нажалост, до сада нисам успела да уђем у траг остатку Станковићевог аутографа, како оног поглавља за које Даница Петровић каже да се налази у Архиву Музиколошког института, тако ни обимног остатка његовог рукописа, који је она својевремено добила на увид од породице почившег проте.

до својеврсне прекретнице у српској појачкој пракси дошло са избацивањем Србуља из богослужбене праксе, крајем XVII века, односно након увођења богослужбених књига руске редакције у време митрополита Мојсија Петровића, почетком XVIII столећа.

Године 1920. епископ Дамаскин је написао историјско-аналитичку студију о заједничким особеностима византијског – грчког и српског појања, која је објављена тек у новије време.⁹ Он, међутим, ни и у овом, као ни у осталим својим написима не говори о томе да се бавио рукописном појачком традицијом код Срба.

Ниједан од поменутих истраживача историјата нашег црквеног појања није споменуо *неумски рукопис бр. 93*, који је припадао фонду Народне библиотеке у Београду. Прва информација у вези с неумском *Псалтишом* потекла је од Љубомира Стојановића. Приређујући каталог рукописа поменуте библиотеке, он је уз тај кодекс забележио погрешну претпоставку да потиче из XVI века (Стојановић 1903: X, 100–101). Заслугом Стојановића знамо за запис из 1735. године, који је он први уочио на маргини рукописа и публикувао (1905: 192, бр. 5781).

На *Псалтику бр. 93* су се у својим кратким чланцима у „Музичком гласнику” осврнули тек 1932. Миленко Живковић и Светозар Матић (Живковић: 260; Матић 277–280 и 1952: 253–254). Матић је први објавио инципите девет песама са српским текстом (1932: 279). Познато је, такође, да је рукопис извесно време био у поседу епископа бачког др Иринеја (Ћирића), који га је проучавао, али је непосредно пред бомбардовање Београда враћен у библиотеку.¹⁰ Тек ће заслугом Косте Манојловића овај опсежни кодекс постати познат научној и широј јавности. Манојловић је, наиме, 1937. године фотографисао дванаест страница јединственог средњовековног музичког споменика, који је, као и велики број других старих рукописа Народне библиотеке изгорео приликом немачког бомбардовања 1941. године.¹¹ Непознавање неумске нотације спречило је Манојловића да аутограф доместика Стефана детаљније проучи.¹² Ипак, он је забележио

⁹ Чланак је припремио за штампу књижевни историчар и библиограф Ђорђе Перић, веома заслужан и са својих бројних радова из историје српске музике и музичке библиографије.

¹⁰ Ову информацију изнео је Димитрије Стефановић, не наводећи њен извор, као ни било шта одређеније о раду владике Иринеја на *неумском зборнику бр. 93*; упореди Стефановић 1961б: 379.

¹¹ Фотографске плоче се налазе у Народној библиотеци Србије, а фотографије се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности и имају значај оригинала – Архив САНУ VII/433.

¹² Манојловић је проучавању старе српске појачке традиције посветио три своја рада у којима је, као и његови претходници, без акрибичног научног апарата превасходно разматрао питање њеног порекла (упореди Манојловић 1921, 1934, 1946).

инципите појединих химни и први је истакао чињеницу да рукопис садржи напеве српског мелода Стефана доместика (Манојловић 1946).

Сачувани траг у вези с датом неумском књигом привукао је пажњу и стручњака којем музика није била примарна област интересовања. Ђорђе Сп. Радојичић је 1952. фотографисао, делимично или потпуно, шеснаест хиландарских неумских рукописа, а о резултатима свога рада у библиотеци српског манастира на Атону и, конкретније, музичким зборницима, посветио је више написа (1952: о неумским зборницима на стр. 69–70, 72. и репродукције сл. 12. и 13; 1955. и 1967). Од посебног су значаја тезе које је овај вредни проучавалац изнео у вези с личношћу доместика кир Стефана Србина. На основу различитих рукописа, од којих су три ненотирана и припадају библиотеци манастира Хиландара, а пре свега на основу остатка *Псалтишке бр. 93*, Радојичић је Стефана покушао да приближније идентификује и да установи обим и вредност његове делатности (1959; 1962).

Музички кодекс бр. 93 поменула је и Стана Ђурић Клајн у свом тексту *Архиви као извори за историју српске музике*, дајући и фотографску репродукцију једне странице из зборника, али без било какве музиколошке анализе (1958).

Исцрпнија проучавања средњовековне српске појачке традиције уследила су шездесетих година XX века, када су пронађени нови неумски рукописи с мелодијама српских мелода, али и јелинских мајстора појачке уметности који су имали везе са Србијом.

Иако је већи део својих проучавања Милош Велимировић посветио проблемима византијске и шире схваћене словенске појачке традиције (Пено 2008), његове студије у вези с делатношћу грчких појаца и композитора међу Србима (1964а и 1964б су исти текстови на енглеском и српском језику; 1966, 1967, 1981, 1982, 1982–1983), додатно су осветлиле утицаје под којима се обликовало српско музичко предање. Велимировић је заслужан за открића грчких неумских зборника у којима се налазе мелодије кир Јоакима, монаха и доместика Србије,¹³ као и напеви тројице, још увек једино познатих српских композитора средњег века, Николе и Исаије и, претходно поменутог, доместика Стефана. Двојезични грчко-словенски *неумски рукопис бр. 928* из Националне библиотеке Грчке с музичким творенијима Срба мелода потврдио је, у до тада објављиваним научним студијама, изнето уверење да су између грчких и словенских – српских појаца и композитора постојале чврсте везе, те да је појачка традиција у

¹³ Реч је о рукопису Националне библиотеке Грчке бр. 2406 из 1453. године (Велимировић 1964б).

средњем веку, упркос језичким разликама, била јединствена. Такође, овај рукопис је подстакао и нове претраге доступних грчких рукописа у светогорским и другим фондовима које су међу својим корицама криле значајне показатеље о српском музичком наслеђу.

Стручно усавршавање у Оксфорду, где је сарађивао с Егном Велесом, Хенријем Тилијардом и Оливером Странком, омогућило је музикологу Димитрију Стефановићу да неумским записима, за које у Србији у то време није било вештог „читача”, приђе с аналитичким апаратом опробаним у студијама копенхашке едиције *Monumenta Musicae Byzantinae*. На одредници српски – σερβικόν – на једном фолију музичког рукописа E. D. Clarke 14 (S. C. 18376) који се чува у Бодлијанској библиотеци, тада најстарији датовани музички документ (из 1553. године), који се односио на српску појачку традицију, Стефановићу је указао његов оксфордски колега Најџел Вилсон (Nigel Wilson). Резултате њиховог заједничког анализирања те странице исписане неумама српски музиколог је предочио у чланку објављеном у *Зборнику радова Визанџолошког инстџитута* 1961.¹⁴ Исте године, Стефановић је објавио и чланак под називом *Изгорели неумски рукопис бр. 93 београдске Народне библиотеке* – једини познати музички споменик из српског средњег века, у којем је први детаљније описао сачуване фотографије *Псалтике*, изневши и своје аргументе за датовање химни које су носиле Стефанов потпис, као и запажања о идентиту овог, у то време јединог познатог српског мелода из средњег века (1961b).¹⁵ Стефановић је, по допуштењу Милоша Велимировића, такође први објавио и четири странице из рукописа бр. 928 Националне библиотеке Грчке (1966).¹⁶ Исти проучавалац је заслужан за сабирање информација о почецима и развоју српске појачке традиције у контексту византијске псалмодије, као и византијским и словенским музичким рукописима (1966а, 1966б, 1966в, 1967а, 1967б, 1967в, 1969а, 1969б, 1973, 1975а, 1975б, 1976, 1978, 1982, 1997),

¹⁴ У поменутом грчком рукопису, типа антологије, налази се, на крају 409. фолија, стихира за празник Вавдења Пресвете Богородице исписана црвеним мастилом са српскословенским текстом који је транслитерован у грчки. Сама мелодија је готово идентична верзији из XIII века рукописа Vienna 181 (факсимилно издање *Sticherarium, MMB, Seria Principalis I – Vienna MS Theol. Graec. 181, A.D. 1221, Copenhagen 1935*). Стефановић претпоставља да је грчки писар боравио у Хиландару за храмовну славу и да је касније по појању српског монаха забележио химну која му се допала. Писар је речи исписао недоследном транслитерацијом (видети Stefanović 1961a).

¹⁵ Углавном исте информације Стефановић је изнео и у чланку “The Works of Stefan the Serb in Byzantine Music Manuscripts of the XVth and XVIth Centuries” из 1978. г.

¹⁶ Велимировић је фотографије начинио 1964. године.

појачким референцама у старој српској књижевности (1972б),¹⁷ за објашњења основних појачких принципа у византијској и словенској црквеној музици (1961в, 1969в, 1991, 1992, 1995), прегледу раних облика неумске нотације (1970), истраживане у оквиру копенхашке музиколошке школе, као и за транскрипције древних неумских записа. У српској музикологији шездесетих и седамдесетих година XX века поменуте теме којима се Стефановић бавио представљале су непознаницу.

Двотомни зборник *Стара српска музика*, који је приредио Димитрије Стефановић, и који је у оквиру посебних издања Музиколошког института Српске академије наука и уметности објављен 1973. и 1975. године, имао је у оно време значај капиталне студије о нашем средњовековном појачком наслеђу. Фолија одабраних неумских мелодија Николе, Стефана и Исаије добила су своје место у првом делу зборника. У другом тому нашли су се исцрпни прегледи дотадашњих резултата у вези с развојем српског појања до XV века, најрепрезентативнијим словенским богослужбеним рукописима без нотације и појачким – нотираним књигама, опсежна студија Ен Пенингтон (Anne Elizabeth Pennington) о правилима изговора литургијских химни у Србији у XV столећу, као и транскрипције напева Николе, Стефана и Исаије у савремено нотно писмо, које је сачинио Стефановић. Приложене транскрипције, сачињене према тада важећим правилима *ММВ*-а, све до данас представљају једини нотни материјал на основу којих се обликују репертоари концертних програма ансамбала који негују стару музику.¹⁸

Значајан допринос изналажењу извора за средњовековну српску музику имао је и Андрија Јаковљевић, по примарном образовању теолог. Радећи у манастирским ризницама на Светој гори и у Националној библиотеци Грчке у Атини, он је у грчким појачким књигама открио релавантне трагове о нашој музичкој прошлости. Бавећи се превасходно филигранолошким анализама, Јаковљевић је често тенденциозно и без поузданих доказа инсистирао на изменама до тада важећих датовања одређених нотираних зборника, самим тим и на измештању

¹⁷ Своје прилоге даој теми дале су и Даница Цревар (Петровић) 1961. и Маријана Кокановић 1999.

¹⁸ Транскрипције напева Николе, Стефана и Исаије Србина биле су задуго окосница репертоара Студијског хора Музиколошког института САНУ којим је руководио Димитрије Стефановић, и с којим је припремио више звучних издања (1971, 1973, 1980, 1998). Своју успешну каријеру на концертним подијумима започео је певајући по Стефановићевим транскрипцијама и појац Драгослав Павле Аксентијевић. О извођачком аспекту средњовековних напева видети Стефановић 1972 и 1974, као и Ђаковић 1994.

уназад границе „старине” српске црквене псалмодије. Тако је, на основу аутографа светогорског мелода Давида Редестиноса, *неумског кодекса бр. 544* из манастира Ивирон на Атону, који садржи и химне на српкословенском језику, указао да је најстарији извор за српско појање из 1431. године (Јаковљевић 1971). На основу *вајћоједског рукописа бр. 1495*, који је датиран између 1360. и 1385, Јаковљевић је закључио да је Јоаким, доместик Србије, за кога је Велимировић веровао да је деловао у време непосредно пре пада Цариграда, припадао заправо старијој генерацији византијских музичких стваралаца из друге половине XIV века, тачније из периода од око 1347. до 1385. године (1971: 138, нап. 27).

У грчким појачким књигама Јаковљевић је, међутим, констатовао драгоцене показатеље о преузимању напева познатих касновизантијских композитора од стране српских појаца, као и њихово присуство у српској средини или у српској појачкој традицији¹⁹ (Јаковљевић 1970; исти текст у енглеском преводу 1973: 91–97). Реч је о већ поменути Давиду Редестиносу, доместицима Србије Јовану Харсианитском и Јоакиму (Јаковљевић: 1977; исти текст на српском 1982), Мануилу Раулу,²⁰ Јовану Кукузељу (Јаковљевић 1971б), Мануилу Хрисафису (Јаковљевић 1986) и Константину Мосхијану (Јаковљевић 1991). Палеографским карактеристикама двојезичне неумске *Анџолоџије бр. 928*. из Националне библиотеке Грчке, Јаковљевић се бавио у оквиру своје докторске дисертације, коју је одбранио на Атинском универзитету (Јаковљевић 1988). У тој студији он је, између осталог, изнео своје виђење у вези с писаром *Анџолоџије*, полемички приступајући тезама својих претходника у науци.

Најновије допуне сазнањима о времену деловања музикословњешких средњовековних српских појаца Андрија Јаковљевић је предочио у књизи *Анџолоџија са неумама из доба кнеза Лазара и десјоџа Стефана Лазаревића* (2004). И овога пута је, с недовољно убедљивим аргументима (Пено 2004–2005), покушао да ревидира датовање двојезичног грчко-словенског неумског рукописа манастира *Лавре Е–108*,²¹ који је Софроније Евстратијадис погрешно сместио у XVII век. Прелиминарна запажања до којих је прегледом овог рукописа дошао, Јаковљевић је најпре објавио у раду под називом *Cod. Lavra E–108 из XV*

¹⁹ Свој прилог поменутој теми дао је и Милош Велимировић у врло значајној студији *Byzantine Composers* (1966).

²⁰ Име Мануила Раула налази се у *аџинском рукопису бр. 928*. У овом мелоду Ђ. Сп. Радојичић је видео рођака великог доместика Србије Раула из Зихне, у близини Сереса (1967: 251–252). Видети и Острогорски 1971: 228–242.

²¹ На химне из *Анџолоџије Лавра Е 108* у контексту калофоничног стила дате епохе осврнула Герда Волфрам (Wolfram 2011).

века као најстарији српско-грчки Антиологон са Кукузелевом ношацијом пре четвртог века (1989). У новообјављеној студији се као ванредно научно откриће предочило ново датовање настанка зборника, самим тим и нови временски оквир – крај XIV века, у коме су, према ауторовом убеђењу, али и према мишљењу књижевног историчара Ђорђа Трифуновића,²² делали Стефан Србин, који се у рукопису, по сведочењу Јаковљевића, помиње са титулом протопсалта,²³ као и Никола Србин, чије се мелодије у рукопису налазе.

Антиологија ЕВЕ 928 или Исаијина антиологија, како се у научним радовима још помиње, била је, управо због двојезичног грчко-словенског полијелеја на стихове 135. псалма за који је српски мелод саставио мелодију, као и других полијелејних напева²⁴ и литургијских песама, предмет пажње иностраних музиколога. Елена Тончева је полијелеје из датог рукописа довела у везу са ширим контекстом појачке праксе на Балкану (1985а, 1991, 1992а), а писала је и одређеније о полијелејном рефрену у част св. Јована Рилског (1992б). Такође, поредила је Исаијин напев на 135. псалм са одговарајућим „бугарским” мелодијама (1993) и доводила га у везу с појачком школом у Трнову (1992а, 1994), а у једном свом раном раду је писала и о Исаијиној антиологији као извору за проучавање касновизантијске музичке синтаксе, тачније: избора и структуре мелодијских формула (1988). Најновији прилог истраживањима типологије, структуре, мелодијских и језичких особености полијелија, међу којима су обрађени и напеви истога жанра из Аџинског кодекса 928, дао је у својој обимној и исцрпној студији из 2003. грчки музиколог Ахилеас Халдеакис (Αχιλλέας Χαλδαϊάκης).

Литургијским химнама из Исаијине Антиологије бавио се и Димитри Кономос (Dimitri Conomos 1974) у оквиру опсежног, компаративног истраживања Трисветле и Херувимске песме у репрезентативним неумским рукописима XIV и XV века. Након детаљне анализе трију мелодијских варијаната забележених у Аџинском кодексу 928, Кономос је установио да двојезичне – грчкословенске записе Трисветле песме, као и Херувимску химну коју је компоновао Никола Србин, карактеришу мелодијски обрасци својствени конзервативнијој азматској традицији из XIV столећа. Они су, другим речима, једноставније линеарне

22 У оквиру поменутог књиге је уводни текст Ђорђа Трифуновића под називом „Уз откриће антологије манастира Лавре”.

23 Нажалост, у приложеним факсимилима се запис с овом титулом не види.

24 Цео запис на f. 55v у поменутом рукопису гласи: *полѣеелеонѣво лѣтворостѣню творѣнѣже жеромонѣа ижсаже послѣдѣнаго мнѣжѣа въсѣлѣтнаго монастыра прхстѣе вѣце ије въ под крылы ѣримѣне горы по грѣльскомѣ ежѣиѣкѣ вѣтораго гласа легоменој тетра, стѣжцѣј.*

структуре, са сведенијим мотивима у поређењу с другим композицијама исте врсте у грчким рукописима. Ипак, једна од варијанта *Трисвџе њесме* (f. 155r), с грчким текстом у основи, потврђује да Исаија није био невешт композитор, лимитиран општепознатим звучним фондусом у жанру песама које се поју на централном богослужењу – Евхаристији. Штавише, он је, како тврди Кономос, успео да уведе нове, оригиналне елементе и да их успешно уклопи у традиционалну форму (78). Исти закључак аутор је изнео и у вези с двојезичном песмом (f. 159r) у којој је дошло до израза Исаијино искуство прилагођавања мелодије словенском, односно грчком језичком предлошку (80–81).²⁵

Иако примарно оријентисана ка проучавању српског црквеног појања XVIII и XIX века, Даница Петровић је неколико својих радова посветила византијско-словенским музичким проблемима. Дала је преглед византијских и словенских осмогласника до XV века (1975), осврнула се на наслеђе свете браће, Ћирила и Методија, у српском појању (1986), обрадила је тзв. јеванђелске стихире у византијској и словенској традицији (1995), као и осмогласне стихире у византијским и јужнословенским рукописима (1999), у вези с дванаест великих црквених празника сачинила је попис гласова химни (2004), а у три кратка, популарно написана чланка, ширу читалачку публику је упознала с основним, познатим подацима о српској музици средњег века (1991a, б, в).

У свим досадашњим покушајима реконструкције древне српске црквене музике изостало је разматрање основног питања: како објаснити недостатак српских појачких књига, да ли нису сачуване или нису постојале? У обликовању и развоју појања је извесно, као што се у нашим научним радовима редовно истицало, велики удео имала усмена традиција. Из ове уопштене тезе проистекла је, не експлицитно, али готово недвосмислено, друга теза: мелодије и напеви који су се учили и преносили усменим путем напосто су се знали, па их није ни било нужно бележити. Бавећи се феноменом музичке не/писмености код Срба и његовим консеквенцама у литургијском животу Српске цркве и у новом времену, образложила сам тезу да одсуство нотних предлога у одређеној појачкој пракси неминовно подразумева и упрошћене мелодије које се заправо једино и могу меморисати. У циљу свеобухватнијег приказа модалитета рукописне традиције код Срба, у контексту византијског музичког пре-

²⁵ Предлог за схему према којој би се могла извести анализа вокалне монодије, у датом случају одабраних песама Исаије и Стефана Србина, а на основу транскрипција Димитрија Стефановића, дала је у кратком прилогу и композиторка Светлана Максимовић, без осврта на ондашњу референтну литературу и постојеће резултате аналитичких студија византијске и словенске црквене музике (1975).

дања, у докторској дисертацији под називом *Појачки зборници у српским рукописним фондovima од XV до XIX века*, разматрала сам, између осталог, процес настанка, сврху писања, начин употребе појачке књиге у Византији (видети и Пено 2010), развој нотације у складу с литургијским променама током средњег века (видети и Пено 2008), богослужбене типике као историјске изворе за појачку праксу, с посебним освртом на појачке референце у Евергетидском синаксару (Рено 2009), на основу кога је први српски архиепископ св. Сава устројио монашки и богослужбени живот у Хиландару и Студеници.

Уочивши низ недоследности и празнине у претходно спроведеним анализама доступних рукописа с напевима тројице Срба мелода,²⁶ као и појачким књигама које се посредно доводе у везу са Србијом, уједно подстакнута потребом да овим изворима приступим у складу са савременим сазнањима из области неумске палеографије и археографске дисциплине у целини, изнела сам нове чињенице у вези с кодиколошким карактеристикама двојезичних зборника *ЕВЕ 928* и *Лавра Е 108*²⁷ (Пено 2008: 124–136; 2013), и нове хипотезе у вези с идентитетом Исаије (Рено 2010) и кир Стефана Србина. Прегледом постојећих каталога музичких рукописа на грчком језику констатовала сам и низ нелогичности у датовањима која је у вези с грчким музичарима, који су посредно или непосредно утицали на српско појање, заступао Андрија Јаковљевић (2008).

Перспективе нових истраживања

Чињеница да су сви, до сада откривени, неумски рукописи који у себи садрже химне српских мелода изван српских граница, донекле охрабрује оптимистичног истраживача. Наиме, бројни рукописни фондови с нотираним појачким књигама, само су делимично пописани, а систематична кодиколошка проучавања, судећи према малом броју активних истраживача византолошко-музиколошке дисциплине, још ће задуго изостати. Остаје, дакле, очекивање, везано макар и за далеку будућност,

²⁶ Озбиљне мањкавости, неутемељене и претениозне закључке уочила сам пре свега у радовима Андрије Јаковљевића и на њих се детаљно осврнула у докторској дисертацији.

²⁷ На основу садржаја песама установила сам бројне сличности које чине реалним хипотезу о томе да су писари имали заједничке критеријуме у састављању рукописа, а што даље потенцијално значи да су припадали истом окружењу. Напомињем да је Димитрије Стефановић, имајући у виду стихире за Успење Богородице, први указао на могућност да је састављач *ЕВЕ бр. 928* био Исаија Србин који је био монах у Матејчи, где се поменути празник прослављао као храмовна слава (Стефановић 1975б: 23). Опис садржаја двојезичних појачких књига послужило ми је и у сагледавању њихове функције у самој певничкој пракси.

да ће се на страницама неког појачког зборника појавити нови траг до српских композитора и појаца из средњег века. До тада, у вези с познатом тројицом мелода, уз чија имена, не случајно, стоји одредница о њиховом српском пореклу, као и с двојезичним рукописима у којима су забележени њихови напеви, има доста посла. Додатна пажња мора се усмерити на најновије „изненађење” које је српској науци приредио Андрија Јаковљевић, а које су с похвалама прихватили стручњаци који су својим прилозима учествовали у његовој новообјављеној публикацији поводом рукописа *Лавра Е–108*.

Неопходно је спровести темељне компаративне археографске анализе свих појачких књига с творенијима Стефана, Николе и Исаије, како би се евентуално утврдило ко им је аутор, односно ко су били аутори и у којој су средини делали. За атрибуцију кодекса би од велике користи био и додатни, свеобухватнији увид у језичке особености под неумама потписаних грчкословенских текстова, о којима је, као што сам поменула, пре три деценије писала Ен Пенингтон и недавно, у вези с *Анџологијом Лавра Е–108*, књижевни историчар-медијевиста Томислав Јовановић.

Музиколошка проучавања би свакако морала бити усмерена и на утврђивање особености нотације којима су мелодије у расположивим рукописима забележене.

Пажња проучавалаца до сада није била фокусирана на маргиналије кодекса *ЕВЕ 928*, које, могуће, пружају драгоцен кључ за синоптичку средњевизантијску – „округлу” симиографију или, пак, за принцип варијантног обликовања мелодије, на основу тзв. знакова квалитета – неума које не указују на интервалски размак, већ на украс или израз. Осврт на записе поред главног неумског блока било би корисно упоредити са сличним исписима у одговарајућим грчким рукописима с напевима истога жанра.

Сумирањем добијених резултата, с већим поуздањем ће се моћи одредити и доња и горња граница деловања кир Стефана, Николе и Исаије. Наиме, датовања двојезичних, као и грчких рукописа с композицијама српских композитора изведена су првенствено уз помоћ водених знакова. Овај, несумњиво врло поуздан, премда не и једино меродаван метод за утврђивање времена рада на рукопису, показао је да је једино кодекс *Велике Лавре Е 108*. из последње деценије XIV века,²⁸ а сви остали зборници исписа-

²⁸ Ово датовање извршио је, без увида у оригинални рукопис, Радоман Станковић, бивши сарадник Археографског одељења Народне библиотеке Србије, а на основу водених знакова које је претходно, према *Анџологији Е 108*, копирао А. Јаковљевић; упореди *Анџологија манастира Лавре*, 135–137. Сам Станковић, како ми је својевремено у разговору истакао, није имао прилике да види дати кодекс манастира Лавре.

ни су крајем XV или током XVI столећа.²⁹ Међутим, проучивши напеве, тачније њихове потписнике у приложеним фолиима *Лавриојског зборника*, констатовала сам да постоји немали јаз који дели период из кога, судећи по воденим знацима, потиче хартија рукописа и раздобље у коме су, сходно постојећим музиколошким сазнањима, били активни поједини композитори чији су напеви у њему заступљени.³⁰ Другим речима, хартија овог музичког зборника је знатно старија од композитора чији су напеви на њој неумама забележени.³¹

До нових резултата остаје констатација да нема разлога, ни оправдања за тенденциозно намицање старине уз имена двојице Срба музичара, будући да с таквом методологијом не добијају на значају ни српско црквено појање средњег века, нити наша сазнања о њему.

Једна од кључних тема јесте и демистификовање националног израза у скромном музичком опусу кир Стефана, Николе и Исаије.³² Ипак, било би корисно сагледати мелодијске особености њихових напева у контексту општих карактеристика жанра којима припадају и спровести поређење с одговарајућим аналогним византијским композицијама из дате епохе.

На крају, премда од велике важности помињем неопходност новог тумачења и транскрипције неумских записа с творенијима српских композитора, у складу с ревидираним методом *ММВ-а*,

²⁹ Поред Андрије Јаковљевића једино је Елена Тончева изнела мишљење да је *ЕВЕ бр. 928* из XIV века; упореди Тончева 1985б: 110. Анализа водених знакова коју је најпре спровео Н. Вилсон, а потом и А. Јаковљевић показала је, међутим, да је рукопис писан током треће четвртине XV века; упореди *Сћара српска музика*, 53–66; Јаковљевић, 1988: 9. *Псалтишка бр. 93* није била палеографски проучена пре него што је изгорела у бомбардовању Народне библиотеке Србије, тако да је процена да је настала у првој половини XV века крајње паушална. Љ. Стојановић и С. Магић су сматрали да је рукопис исписан у XVI веку, што је првобитно прихватио и Стефановић 1961в: 108. Поведен мишљењем Светозара Душанића да је тешко могуће да су у нашим крајевима после распада српске државе и њене владалачке куће 1459. године, постојали доместици – титула која у рукопису стоји уз име кир Стефана – Стефановић је у својим каснијим написима ревидирао став датујући рукопис *НББ бр. 93* у прву половину XV века. Рукописи молдавске појачке школе, који садрже мелодије Стефана Србина, датовани су или у прве деценије XVI века или око средине истог столећа; упореди А. Е. Pennington, *Seven Akolouthiai from Putna*, 16–20; *Music in Sixteenth-Century Moldavia: New Evidence* 1985, 60–62, 72–74.

³⁰ На основу обимног рукописног узорка и до сада спроведених музиколошких и кодиколошких истраживања неумских зборника, стекао се увид у делатност и опусе великог броја аутора мелодија, нарочито из периода пред и након пада Цариграда. За одређене се, штавише, поуздано зна када су и где деловали.

³¹ Исцрпан осврт на мањкавости изнетих аргумената у вези с *Анџиологијом Лавра Е 108* дала сам у докторској дисертацији у поглављима везаним за српску појачку традицију XV века.

³² О траговима национално обојеног црквеног појања у говори Ђ. Трифуновић у водном тексту „Уз откриће манастира Лавре“ (Јаковљевић 2004: 8–9).

који је у својој недавно штампаној публикацији понудио Кристијан Тројлсгорд (Christian Troelsgård 2011; Peno 2012), ученик познатог византолога Јергена Ростеда (Jørgen Raasted). Корисно је подсетити се да је главни циљ око кога су се у Копенхагену 1931. окупили оснивачи *Monumentae* био управо транскрипција неумских записа. Четири године касније истраживачи византијске литургијске музике и њени љубитељи добили су први приручник за одгонетање значења неумских знакова (Tillyard 1935, 1970). Понуђени метод дешифровања знакова средњевизантијске нотације требало је, међутим, услед новостечених сазнања убрзо ревидирати, како је, већ у поговору поменутог издања, нагласио Оливер Странк (Oliver Strunk).³³ Тројлсгорд, нови аутор „кључа” у читању древних неума,³⁴ на самом почетку свога приручника не оклева да призна да у вези с њима у науци још увек постоје бројне непознанице. Свест о томе да је богослужбена музика била део живе традиције, те да је свака појачка заједница могла неговати извешан степен музичке особености, нарочито када су у питању ритмички аспект мелодија и њихово интервалско устројство, опредељује однос према превођењу неума у савремени нотни систем. Оправдана теза да се ритам и стварна лествична структура византијских и средњовековних словенских напева може тек апроксимативно одредити проистиче из, како Тројлсгорд правилно закључује, релативног или дигиталног карактера средњевизантијске нотације, која је читаоцу / појцу служила као путоказ, као примарно линеарна или „динамичка” перцепција мелодије.³⁵

Тема научне дебате ће извесно још задуго остати и утврђивање старине различитих лествичних типова: дијатонског, хроматског и тзв. енхармонског у напевима нотираним средњевизантијском, односно касновизантијском и новијом – реформисаном неумском нотацијом. Научници и са „западне” и са „источне” стране данас су сагласни да је на лествично устројство византијског и неовизантијског црквеног појања, у његовом вишевековном трајању, утицала шире схваћена медитеранска, али и западноевропска музичка култура.³⁶ Заједнички је и став да

³³ У оквиру посебних издања, под називом *Serii Transcripta*, до 1960. године, када је одлучено да се ова серија укине, према тада усвојеним правилима дешифровања средњевизантијског неумског писма, објављено је девет зборника с напевима из стихирара, октоиха, ирмологије и службе акагиста.

³⁴ Још 1991. Ростед је испред *ММВ*-а одређен да састави неумски приручник, али га је прерана смрт спречила да започети пројекат доврши.

³⁵ Тројлсгордова обазривост оправдава се и чињеницом да у вези с ритмом и интервалским односима између тонова у напевима нема конкретних инструкција у постојећим византијским теоријским списима (Troelsgård: 40).

³⁶ Петар Бингулац је с правом указао да су у приступу византијској нотацији и музици у целини западни научници прве половине XX века „мало или нимало

није могуће очекивати да је појачка уметност током периода од готово седам stoleћа, колико је у употреби била округла симиографија, била петрификована, како су то тврдили неки грчки истраживачи с почетка XX века. Па ипак, извесно је и да су последњи реформатори неумског писма, Хрисант, Григорије и Хурмузије, превасходно настојали да додатно афирмишу предањску појачку праксу, одупирући се новинама које су нарушавале њену литургичку, пре свега православну суштину. Све поменуто је, дакле, важно имати у виду у новој интерпретацији напева српских средњовековних мелода и у њиховом сравњивању с, такође новим, интерпретацијама напева њихових грчких савременика, на чему су ангажовани бројни савремени грчки истраживачи.

Поменути проблеми који изискују тимски рад у оквиру осмишљених, интердисциплинарних пројеката, само су део далеко шире лепеде тема византолошке музикологије у којој своје место изнова треба да стекну српски научници.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

- Аврамовић, Д. (1847) *Описаније древносѣи срѣских у Свејој Аѣионској Гори*, Београд: У Књигопечатњи Књажества Србског.
- Аврамовић, Д. (1848) *Свејта Гора са сѣране вере, художестѣва и ѡвеснице*, Београд: У Књигопечатњи Књажества Србског.
- Bingulac, P. (1977) „Vizantijska muzika”, у К. Ковачевић (ур.) *Muzička enciklopedija*, том 3, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 682–687. (иста одредница и у првом издању из 1963 Ј. Andreis /ур./ *Muzička enciklopedija*, том 2, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 776–780).
- Velimirović, M. (1960) *Byzantine Elements in Early Slavic Chant – The Hirmologium*, Monumenta Mousicae Byzantinae, Pars Principalis et Pars Suppletoria, vol. IV, Copenhagen.
- Velimirović, M. (1964a) “Joakeim Monk of the Harsianites Monastery and Domestikos of Serbia”, *Зборник радова Визанѣолошког инстѣитута XVIII* (2): 451–458. (српски превод истог текста, с различитим музичким примером /1964б/ „Јоаким монах и домestik Србије”, *Zvuk* 62: 150–156).
- Velimirović, M. (1964б) “Study of Byzantine Music in the West”, *Balkan Studies* 5: 63–76.

водили рачуна о данашњој живој пракси певања, те да су се сувише поуздавали у ефекте својих теорија о значању неумских знакова, верујући да могу дешифровати визанѣјску нотацију, бар округлу, “без остатка” (1963: 779). Успорени развој византолошке музикологије на Западу он је видео и у „предрасудама западних научника о декадентној Визанѣји и њеној музици” (исто). Бингулац се, такође, објективно критички осврнуо и на задуго важећи став грчких музиколога, у првом реду, Константина Псахоса (Κωνσταντίνος Παχός), о томе да источна црквено појање није вековима претрпело никакве измене. Бинглуцев чланак је прво указивање на дебату која је од самог почетка пратила развој музичке византологије. О два приступа у византолошкој музикологији током поменутог stoleћа видети и Пено 2011.

- Velimirović, M. (1966a) "Peter Lampadarios and Metropolitan Serafim of Bosnia", у М. Velimirović (ур.) *Studies in Eastern Chant I*, London: Oxford University Press, 71–88.
- Velimirović, M. (1966b) "Byzantine Composers in MS Athens 2406", у J. A. Westrup, E. Wellesz (ур.) *Essays Presented to Egon Wellesz*, Oxford: Clarendon Press, 7–18.
- Velimirović, M. (1967) "The Influence of the Byzantine Chant on the Music in the Slavic Countries", у J. M. Hussey, D. Obolensky and S. Runciman (ур.) *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, London: Cambridge University Press, 119–140.
- Velimirović, M. (1981) "Some Thoughts About the Origins of National Music Cultures Among the Slavs", у R. Pečman (ур.) *Hudba slovanských národů: a její vliv na evropskou hudební kulturu*, Papers of the Symposium in Brno, Czechoslovakia, Brno: Česká hudební společnost 61–66.
- Velimirović, M. (1982) "The Slavic Response to Byzantine Musical Influence", *Musica Antiqua Europae Orientalis VI*: 727–736.
- Velimirović, M. (1982–1983) "Beginnings of National Music Cultures among the Southern Slavs", *Serbian Studies 2*: 61–70.
- Викторов, А. Е. (1881) *Собрание рукописей П. И. Севастьянова*, Москва.
- Григорович, В. И. (1877) *Очерк путешествія по европейской Турции*, изд. 2–е, Москва: М. Н. Лаврова и К°.
- Дмитриев-Петкович, К. П. (1865) „Обзор афонских древностей”, *Записки ИАН*, т. 6, Приложение к VI–му тому Записок № 4, Санктпетербург.
- Дучић, Н. (1884) „Старине хиландарске”, *Гласник српског научног друштва* 56: 116.
- Дучић, Н. (1895) „Стихира у нотама хиландарског појања”, *Књижевни радови IV*: 147–148.
- Ђаковић, Б. (2004) „Појава нових звучних издања православне духовне музике као одраз данашњег стања овога жанра у нас”, у В. Микић и Т. Марковић (ур.) *Музика и медију*, Београд: Факултет музичке уметности: 212–231.
- Ђурић-Клајн, С. (1958) „Архиви као извори за историју српске музике”, *Архивски алманах I*: 44–47.
- Живковић, М. (1932) рубрика „Разне вести”, *Музички гласник V* (9): 260.
- Jakobson, R. (ур.) (1957) *Fragmenta Chilandarica Palaeoslavica: A. Sticharium (Codex Monasterii Chilandarici 307); B. Hirmologium (Codex Monasterii Chilandarici 308)*, Monumenta Mousicae Byzantinae V, Copenhagen: Ejnar Munksgaard.
- Јаковљевић, А. (1963) „Библиографија српског црквеног народног појања”, *Православна мисао VI*: 109–116.
- Јаковљевић, А. (1970) „Давид Редестинос и Јован Кукузел у српскословенским преводима”, *Зборник радова Византолошког института XII*: 179–191. (исти текст у енглеском преводу /1973/ "David Redestinos, Monk and Musician", *Studies in Eastern Chant 3*: 91–97).
- Јаковљевић, А. (1971a) "Σερβικόν κράτις", *Хиландарски зборник 2*: 131–142.
- Jakovljević, A. (1971b) "Koukouzeles' part in the funeral service of mediaeval Serbia and Byzantium", *Cyrrilomethodianum I*: 121–130.
- Jakovljević, A. (1977) "Ioannes Harsianites, domestikos Serbias", *Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas*, Wiesbaden, 261–272. (исти текст у српском преводу /1982/ „Јован /Јоаким/ Харисијанит, монах и доместик Србије”, *Археолошки прилози 4*: 63–81).
- Јаковљевић, А. (1986) „Манојло Влатир, доместик Свете Софије”, *Хиландарски зборник 6*: 127–160.

- Jakovljević, A. (1988) *Δίγλωσση παλαιογραφία και μελώδοι υμνογράφοι του κώδικα των Αθηνών 928*, Λευκωσία: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Ερευνητικό Κέντρο Κυπριακής Μοναστηριολογίας και Ιστορία.
- Јаковљевић, А. (1989) „Cod. Lavra E–108 из XV века као најстарији српско–грчки Антологион са Кукузелевом нотацијом”, *Хиландарски зборник 7*: 133–161.
- Јаковљевић, А. (1991) „Константин Мосхијан, доместик и лаосинакт”, *Хиландарски зборник 8*: 91–97.
- Јаковљевић, А. (2004) *Аниџолоџија са неумама из доба кнеза Лазара и десџоџа Сџефана Лазаревића*, Крушевац: Народни музеј Крушевац.
- Кавелин, Ј. А. (1877) „Словено–српска књижница на св. Гори Атонској у манастиру Хиландару и св. Павлу”, *Гласник српског научног друштва* 44: 232–304.
- Кокановић М. (1999) „Помени о музици у српским средњовековним житијима”, *Зборник Мајџице српске за сценске уметности и музику 24–25*: 145–163.
- Λάμπρος, Σ. (1895) *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδικων*, τόμ. 1, εν Κανταβρυγία της Αγγλίας.
- Λάμπρος, Σ. (1900) *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδικων*, τόμ. 2, εν Κανταβρυγία της Αγγλίας.
- Maksimović, S. (1975) “Some Elements of Melodic Construction in Serbian Chant of the Fifteenth Century”, у Ј. Morawsky (ур.) *Musica Antiqua Europae Orientalis IV*, Bydgoszcz: Filharmonia Pomorska, 163–173.
- Манојловић, К. П. (1921) „О црквеној музици код Срба”, *Весник Српске Цркве XXVII* (11–12): 112–126.
- Манојловић, К. П. (1934) „Звуци земље Рашке”, *Звук 3*: 88–96.
- Манојловић, К. П. (1946) „За трагом наше старе световне и црквене музичке уметности”, *Гласник Српске православне цркве XXVII* (9): 169–171.
- Матић, С. (1932) „Један споменик старе музичке културе српске”, *Музички гласник V* (10): 277–280.
- Матић, С. (1952) *Ојшс рукојиса Народне библиотеке са њрилоџом Породици архив Рашковића. Ојшсао др М. Косјић*, Посебна издања САНУ, књ. 191, Београд: САНУ: 253–254.
- Новаковић, С. (1900) „Старинско црквено певање”, *Караџић 4*: 57–58.
- Острогорски, Г. (1971) „Алексије Раул, велики доместик Србије”, *Византија и Словени*, Београд: Просвета, 228–242.
- Pennington, A. E. (1973) “Stefan the Serb in Moldavian Manuscripts”, *Slavonic and East European Review* 122: 107–112. (исти текст и у књизи *Music in Medieval Moldavia*, Bucuresti 1985, 186–198).
- Пено, В. (1996) „Митрополит др Дамаскин Грданички и црквено појање”, *Хришћанска мисао 9–12*: 62–63.
- Пено, В. (2000) „О пореклу новјег српског црквеног појања”, *Мокрањац 2*: 36–48.
- Пено, В. (2004–2005) „Андрија Јаковљевић: Антологија са неумама из доба кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића”, *Археографски њрилози 26–27*: 585–593.
- Пено, В. (2008а) „Милош Велимировић (1922–2008) – In Memoriam”, *Музикологија 8*: 329–334.
- Пено, В. (2008б) „О појачкој уметности у Византији непосредно пре и у доба Светог Саве (Нацрт методологије у проучавању српске средњовековне музике)”, *Наша њрошлосиј 9*: 29–40.
- Пено, В. (2008в) *Појачки зборници у српским рукојисним ризницама од XV до XIX века*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду.

- Peno, V. (2009) "The Liturgical Typikon as a Source for Medieval Chanting Practice", у I. Moody и M. Takala (ур.) *Composition and Chanting in the Orthodox Church*, Proceedings of the Second International Conference on Orthodox Music, 4–7 June 2007, Joensuu: University of Joensuu, 203–212.
- Пено, В. (2010а) „О процесу настанка и функцији неумске књиге у византијској појачкој традицији (прилог разматрању феномена музичке писмености)”, *Зборник радова Византџолошког инстџитиуџа* 47: 149–160.
- Пено, В. (2010б) „О Исаји Србину – творцу мелодија Атинског кодекса бр. 928”, у M. Czernin и M. Pischlöger (ур.) *Theorie und Geschichte der Monodie Festschrift für Bozhidar Karastoyanov Anlässlich seines 70. Geburtstags*, Врно – Wien: 263–274.
- Пено, В. (2011) „О мултикултуралном и интеркултуралном приступу у тумачењу појачке традиције православних народа на Балкану – случај ‘грчке’ и ‘западноевропске’ школе у византџолошкој музџикологији”, *Теме* 4: 1289–1302.
- Пено, В. (2013) „Антологија бр. 928. из Националне библиотеке Грчке – редак споменик српске музичке прошлости”, у В. Голубовић, П. Петковић (ур.) *Зборник радова са IV међународне научне конференције „Очување и зашџићџа кулџурноисторијског наслеђа Србије у иносџтрансиџу”*, Београд: Институт за међународну политику и привреду, електронски-оптички диск (CD-ROM), 373–382.
- Peno, V. (2012) "Christian Troelsgård, Byzantine neumes, A new introduction to the middle byzantine musical notation, Subsidia vol. IX, Monumenta Musicae Byzantinae, Copenhagen: Museum Tusulanum Press 2011", *Музџиколоџија* 13: 183–190.
- Перић, Ђ. (прир.) (1984) „Један рукопис митрополита Дамаскина Грданичког о српском црквеном појању”, *Гласник – службени лист Срџске православне цркве* 6: 108–123.
- Petrović, D. (1975) "Byzantine and Slavonic Octoechos until the 15th century", у J. Morawsky (ур.) *Musica Antiqua Europae Orientalis IV*, Bydgoszcz: Filharmonia Pomorska, 175–190.
- Petrović, D. (1986) "The Heritage of SS. Cyril and Methodius as Reflected in Serbian Chant", у E. G. Farrugia, R. F. Taft, G. K. Piovesana (ур.) *Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius, Acts of the International Congress held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius, Rome, October 8–11, 1985*, Orientalia Christiana Analecta 231: 291–294.
- Петровић, Д. (1991а) „Српска духовна музџика у раном средњем веку”, *Pro musica* 144: 8–10.
- Петровић, Д. (1991б) „Рани словенски литургијски рукописи и прва оригинална дела српске певане поезије”, *Pro musica* 145: 10–12.
- Петровић, Д. (1991в) „Како се у Србији појало у 14. и 15. веку”, *Pro musica* 146: 8–10.
- Петровић, Д. (1993) „Бечка издања Monumenta Musicae Byzantinae”, *Зборник Маџице срџске за сценске уметности и музџику* 12–13: 149–151.
- Petrović, D. (1995) "The Eleven Morning Hymns Eothina in Byzantine and Slavonic Traditions", у L. Dobszay (ур.) *International Musicological Society Study Group Cantus Planus, the 6th Meeting*, Eger, Budapest: Hungarian Academy of Sciences and Arts, Institute for Musicology, 435–448.
- Petrović, D. (1999) "Octoechos Stichera in Byzantine and South Slavonic Musical Manuscripts. A Comparative Analysis", у G. Wolfram (ур.) *Palaeobyzantine Notations II*, Nenen: A. A. Bredius Foundation, Peters, Leuven – Paris – Dudley, MA, 99–108.
- Петровић, Д. (2004) „Непознато писмо Жан-Батист Тибоа, француског византџолога-музџиколога из 1899. године”, *Зборник радова Византџолошког инстџитиуџа* XLI: 475–483.

- Petrović, D. (2004) “The Selection of Tones in the Services for the Twelve Great Feastes”, у G. Wolfram (ур.) *Palaeobyzantine Notation III*, Hernen: A. A. Bredius Foundation, Peters, Leuven – Paris – Dudley, MA, 211–226.
- Петровић, Д. (2010) „Шест деценија Музиколошког института САНУ”, *Музикологија* 10: 11–58.
- Радојичић, Ђ. Сп. (1952) „Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару”, *Архивист* II (2): 47–82 (о неумским зборницима на стр. 69–70, 72 и репродукције сл. 12 и 13). (исти текст и у /1967/ *Књижевна збивања и сиварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад: Матица српска, 311–336).
- Радојичић, Ђ. Сп. (1955) „Старе архивске и рукописне збирке на Св. Гори”, *Архивист* V (2): 3–28. (исти текст и у /1967/ *Књижевна збивања и сиварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад: Матица српска, 336–367).
- Радојичић, Ђ. Сп. (1959) „Архиђакон Јован, писац стихова XVIII века”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* IV: 258–273.
- Радојичић, Ђ. Сп. (1962) „Српски композитор петнаестог века”, *Књижевне новине* 182: 7.
- Радојичић, Ђ. Сп. (1967) „Стари српски музичари и књижевници византијског образовања или порекла”, у *Књижевна збивања и сиварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад: Матица српска, 248–253.
- Сава Хиландарац (1894) „Историја и опис манастира Хиландара у Светој Гори”, *Хришћански весник* 16: 156–165 и 217–224.
- Sava Chilandarec (1897), „Rukopisy a starotisky Chilendarské”, *Vestnik Královské české společnosti nauk. Třída filos-historica 1896*, г. 6, Praha, 1–98 (и посебан отисак из исте године).
- Синђел др Дамаскин (1923) „О певању у православној Цркви”, *Гласник Српске Православне Патријаршије* IV (18): 278–279, 295–297.
- Синђел др Дамаскин (1957) „Наше црквено певање данас”, *Гласник Српске православне цркве XXXVIII*: 85–86.
- Српско православно ђеније у један џлас у ноше сивавили Гаврило Бољарић и Никола Тајшановић* (1891), књ. II, св. 1–9, Сарајево.
- Станковић, Ж. „Српско црквено појање (црквено–историјска расправа)”, *Весник Српске православне цркве* (1908) св. IX: 690; (1909) св. X: 733; св. XI: 816; св. II: 97; св. III: 169.
- Станковић, Ж. (1951) „Нека запажања о нашем осмогласном пјенију – два блажена по старом начину”, *Православна мисао* IV (1–2): 70–77.
- Станковић, Ж. (1958) „Око историје једне црквене песме – прилог за историју српског црквеног појања”, *Православна мисао* I (2): 52–68.
- Станковић, Ж. (1980) *Грађа за историју српског православног црквеног појања – Грчка школа и карловачко појање* (прир. Д. Петровић), *Православна мисао* XXII, 27: 55–73.
- Stefanović, D. (1961a) “The Earliest Dated and Notated Document of Serbian Chant”, *Зборник радова Византолошког института* 7: 187–196.
- Стефановић, Д. (1961b) „Изгорели неумски рукопис бр. 93. београдске Народне библиотеке – једини познати музички споменик из српског средњег века”, *Библиотекар* XIII (5): 379–384 + сл. 12.
- Стефановић, Д. (1961в) „Неколико података о грчком утицају на српско црквено појање”, *Богословље* V (XX)/1–2: 107–111 + сл. 2.
- Stefanović, D. (1963) “Melody Construction in Byzantine Chant”, у Comité Yougoslave des Études Byzantines (ур.) *Actes du XIIe Congrès Internationale d’Etudes byzantines*

- Ochrid 10-16 septembre 1961c.* vol. I, Beograd, 375–384.
- Stefanović, D. (1966a) “The Beginnings of Serbian Chant”, у J. Kavka, J. Kresánek, L. Burlas (ур.) *Anfänge der slavischen Musik*, Bratislava: Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 55–64.
- Стефановић, Д. (1966б) „Охридски неумски рукописи и почетоци на словенската музичка култура”, у П. Х. Илиевски и сар. (ур.) *Словенска љисменосћ 1050-годишнина на Клименту Охридски*, Скопје: Народен Музеј Охрид, 129–139.
- Stefanović, D. (1966в) “Some Aspects of the Form and Expression of Serbian Medieval Chant”, у Z. Lissa (ур.) *Musica Antiqua Europae Orientalis* vol. 1, Bydgoszcz: Filharmonia Pomorska, 61–77.
- Stefanović, D. (1967a) “The Daily Menaia from Carbone”, *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* n.s.XXI gennaio-giugno: 41–46.
- Stefanović, D. (1967б) “The Influence of the Byzantine Chant on the Music of the Slavic Countries”, у J. M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman (ур.) *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Supplementary Paper, London: New York Oxford University Press, 141–147.
- Stefanović, D. (1967в) “A Medieval Slavonic Hymn in Honour of Pope Clement I”, *Eastern Churches Review* I (3): 243–247 + tab. 1.
- Stefanović, D. (1968) “Prispevek k preučevanju začetkov slovanske pravoslavne glasbene culture”, *Muzikološki zbornik* IV: 21–27.
- Стефановић, Д. (1969а) „Музика у средњовековној Србији”, у Лаврентије еп. Западно-европски и аустралијски и др. (ур.) *Српска љравославна црква 1219–1969. Сјоменица о 750-годишњици ауљокефалносћи*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 117–127 + сл. 2.
- Stefanović, D. (1969б) “New Data About the Serbian Chant”, у G. Reese и R. J. Snow (ур.) *Essays in Musicology in Honor of Dragan Plamenac*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 321–330.
- Стефановић, Д. (1970а) „Појање старе српске црквене поезије”, у Ђ. Трифуновић (ур.) *О Србљаку. Сјудије*, Београд: Српска књижевна задруга, 129–140.
- Стефановић, Д. (1970б) „Екфонетска нотација у старим словенским рукописима”, у *Симпозијум на 1100-годишнина од смртји на Кирил Солунски*, књ. II, Скопје: МАНУ, 339–346 + сл. 5.
- Стефановић, Д. (1972а) „О проучавању српске црквене музике и о музичким издањима у последњих тридесет година”, *Српска љравославна црква. Њена љрошлосћ и садашњосћ* 3: 71–80.
- Стефановић, Д. (1972б) „Појање старе српске поезије”, у Ђ. Трифуновић (прир.) *Сјара књижевносћ*, Српска књижевност у књижевној критици I, Београд, 137–141.
- Стефановић, Д. (1973) „Извори за проучавање старе српске црквене музике”, у С. Ђурић-Клајн (ур.) *Српска музика кроз векове*, Галерија Српске академије наука и уметности 22, Београд: САНУ: 142–152.
- Стефановић, Д. (1974) „О проучавању српске црквене музике и музичким издањима у последњих тридесет година”, у Р. Лукић (ур.) *Сјоменица љосвећена 130-годишњици живоји и рада Библиојеке Српске академије наука и уметносћи*, Посебна издања САНУ, CDLXXVI, Споменица 65, Београд: САНУ, 125–134.
- Стефановић, Д. (прир.) (1975а) *Сјара српска музика – љримери црквених љесама из XV века*, посебна издања, књ. 15/I, Београд: Музиколошки институт САНУ.
- Stefanović, D. (1975б) “Serbian Church Music through the Centuries”, у I. Herausgegeben von Rudolf Flotzinger (ур.) *Grazer Musikwissenschaftliche Arbeiten I: Beiträge zur Musikkultur des Balkans*, Graz, 127–138.

- Stefanović, D. (1976) "Two Bilingual Music Manuscripts from the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Actes du XIV Congrès International des Etudes Byzantines* t. III, Bucarest 1976, 575–578.
- Стефановић, Д. (1977) „Средњовековна стихира у част папе Климента I Римског (+102)”, у Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић, Б. Јовановић-Стипчевић (ур.) *Зборник Владимира Мошина*, Београд: Савез библиотечких радника Србије: 91–95.
- Stefanović, D. (1978a) "The Works of Stefan the Serb in Byzantine Music Manuscripts of the XVth and XVIth Centuries", *Muzikološki zbornik XIV*: 13–18.
- Stefanović, D. (1978b) "The Development of the Slavonic Menaia Manuscripts", *Musica Antiqua Europae Orientalis*, vol. V, Bydgoszcz: Filharmonia Pomorska, 211–220.
- Stefanović, D. (1982) "Greek Daily Menaia Manuscripts", *Musica Antiqua Europae Orientalis*, vol. VI, Bydgoszcz: Filharmonia Pomorska, 251–263.
- Stefanović, D. (1991) "The Importance of Rhythm in the Bilingual Polyeleos by Isaiah the Serb (15th century)", у С. Hannick (ур.) *Acta of the Congress held in Hernen Castle*, Hernen: A. A. Bredius Foundation, 101–108.
- Stefanović, D. (1992) "The Phenomenon of Oral Tradition in Transmission of Orthodox Liturgical Chant", у L. Dobszay и сар. (ур.) *Cantus planus*, International Musicological Society Study Group: papers read at the fourth meeting, Pécs, Hungary, 3–8 September 1990, Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute for Musicology, 303–310. (на српском језику: „Феномен усмене традиције у преношењу православног литургијског појања”, *Зборник Мајнице српске за сценске уметносци и музику* 10–11: 13–16).
- Stefanović, D. (1995) "Aspects and Principles of Adaptation of the Church Slavonic Texts to the Byzantine Melodic Formulae", у J. Szendrei, D. Hiley (ур.) *Laborare fratres in unum. Festschrift László Dobszay zum 60. Geburtstag*, Spolia Berolinensia. Berliner Beiträge zur Mediävistik, Band 7, Hildesheim: Weidmann, 297–305.
- Стефановић, Д. (1997) „Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа”, *Глас CCCLXXXII САНУ*, Одељење друштвених наука, књ. 28, 115–117.
- Stefanović, D. (2011) "The Trisagion in some Byzantine and Slavonic Stichera", у P. Jeffery (ур.) *The Study of Medieval Chant, Paths and Bridges, East and West, in Honour of Kenneth Levy*, Cambridge: The Boydell Press, 303–311.
- Стефановић, Д. аудио издања:
- (1971) *Стиро српско јојање. Транскрипције неумских записи од XV до XIX века*. Грамофонска плоча. Академски камерни хор (касније: Студијски хор Музиколошког института САНУ), диригент Димитрије Стефановић, солисти Ана Матовић сопран и Владо Микић бас, Београд: Српска књижевна задруга и Музиколошки институт САНУ.
- (1980, 1998) *Стиро духовна музика*. Грамофонска плоча. Студијски хор Музиколошког института САНУ, диригент и приређивач Димитрије Стефановић, солиста Владо Микић, бас. Музиколошки институт САНУ, Београд 1980; CD издање 1998.
- Стојановић, Јб. (1903) *Кайалоџ Народне библиотеке у Београду. IV. Рукописи и стиро шитамјане књиџе*, Београд: Краљ.-српска државна штампарија.
- Стојановић, Јб. (1905) *Стири српски записи и најписи III*, Београд: Српска краљевска академија. (Фототипско издање из 1984, прир. Луција Цернић, САНУ, Народна библиотека Србије и Магица српска).
- Sticherarium – Vienna MS Theol. Graec. 181 A.D. 1221* (1935), С. Нøeg, Н. J. W. Tillyard, E. Wellesz (ур.), *Seria Principale, Monumenta Musicae Byzantinae* 1, Copenhagen.
- Strunk, O. (1977) "Two Chilandari Choir Books", у *Essays on Music in Byzantine World*,

- New York: W.W. Norton & Company, 220–230.
- Тончева, Е. (1985а) „За ранната полиелејна практика на Балканите (по извори от XII–XIII в.)”, *Българско музикознание* 3: 3–29.
- Тончева, Е. (1985б) „Нотации в славянските ръкописи до XV в.”, *Славянска палеография и дипломатика* 2, София.
- Toncheva, E. (1988) “Isaija’s Anthology (Athens Ms No 928, XV c.) as a source for the Late-Byzantine melodic lexicology (Theseis), у *Musica Antiqua VIII*, vol. 1. *Acta Musicologica*, Bydgoszcz: Filharmonia Pomorska, 1025–1046.
- Toncheva, E. (1991) “The Bulgarian liturgical chant (9th-19th centuries)”, у С. Hannick (ур.) *Rhythm in Byzantine Chant. Acta of the Congress held at Hernen Castle in November 1986*, Hernen: A.A. Bredius Foundation, 141–193.
- Toncheva, E. (1992а) “Über die formelhaftigkeit in der mündlichen kirchengesangstradition auf dem Balkan (Das automela-prosomia-singen der sübslawen im 15 Jh. nach Ms. Athen Nr. 928), у L. Dobszay и сар. (ур.) *Cantus Planus. Papers read at the fourth meeting Pécs, Hungary 3–8 September 1990*, Budapest, 251–265.
- Toncheva, E. (1992б) “The Polyeleos refrain for St. John of Rila from the 15th c.”, *Българско музикознание* 2: 42–53.
- Toncheva, E. (1993) “Der polyeleische zuklus nach dem psalm 135 in der handschrift Athens 928 (Die Anthologie von Zegligevo) vom. 15 Jh. und die polyeleischen melodien *Bulgarien*”, у А. Минчева, Б. Райков, К. Иванова (ур.) *Българският ѝйнадесети век*, София: Народната библиотека Св. св. Кирил и Методий и Българската археографската комисија, 359–375.
- Toncheva, E. (1994) “Polyeleos-Pripeli im Ms. Athen 928 (Isaija-Anthologie, 15 Jh.) und deren Beziehung zur hymnographischen-schöpferischen Activität des Patriarchen Euto-mios”, *Търновска книжовна школа: Памейници. Поейтика. Историографија*. Пети международен симпозиум. Велико Търново, 6–8 септември 1989 г. Велико Търново: Унив. изд. Св. св. Кирил и Методий, 641–664.
- Troelsgård, C. (2011) *Byzantine neumes, A new introduction to the middle byzantine musical notation*, Subsidia vol. IX, Monumenta Musicae Byzantinae, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Успенский, Архим. П. (1847) „Указатель актов, хранящихся в обителях св. Горы Афонской”, *Журнал Министейрства народноџо просвещения* 52 (7): 36–74; 52 (8): 169–200.
- Успенский, Архим. П. (1877) *Первое љуїещестивие в афонские монастыри и скиїы в 1846 г.* II/1, Киев: Тип. Ефимова.
- Цернић, Л. (1968) „Рукопис Стефана Србина”, *Библиотекар* 1–2: 61–83.
- Copomos, D. (1974) *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the Fourteenth and Fifteenth Centuries – A Study of Late Byzantine Liturgical Chant*, Thessaloniki: Patriarchal Institute for Patristic Studies.
- Цревар, Д. (1970) „Преглед гласова у старој српској појаној поезији”, у Ђ. Трифуновић (ур.) *О Србљаку: сїудије*, Београд: Српска књижевна задруга, 446–456.
- Wellesz, E. (1949) “A Survey of Studies in Byzantine Music and Hymnography”, у *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford: Clarendon Press: 1–15.
- Wolfram G. (2011) “The Anthologion Athos Lavra E–108: A Greek-Slavonic Liturgical Manuscript” *Музиколоџија* 11: 25–37.

Vesna Peno

THE STATE OF RESEARCH ON CHURCH CHANT IN MEDIEVAL SERBIA

(Summary)

The Byzantine-musicological studies in Serbia during the last few decades have been at an unsatisfactory level. The fact that Serbian musicologists have not exhibited much interest in exploring this research area could be somewhat justified by the fact that its scope for new studies might seem limited. The efforts aimed towards reconstructing and ‘resounding’ the medieval liturgical melodies based on the anagogic sources (the primary sources – notated manuscripts are very deficient) seems, at first glance, discouraging, even futile. Nevertheless, the conditions for systematic research do exist, all the more because the current knowledge on music paleography, rhythmic and scale characteristics of Byzantine church chant has considerably changed the previous inquiry that had been limited to a few, although very precious musical pieces of only three known Serbian fifteenth-century composers – Ishaia, Nikola and Stefan.

After a brief account on the topics and issues that have, until now, been in the scholarly focus, I draw attention to what has been done and what is currently underway in the research on Serbian medieval chant, while also indicating the areas that could be of greater interest for future explorations. I pay special critical attention to certain conclusions and methodological methods applied to the notated manuscripts that deal with liturgical music practice in medieval Serbia. According to some new findings in the field of Byzantine musicology, a new critical reading of available sources is necessary. Becoming acquainted with the earlier false approaches and conclusions made in haste and without particular evidence could be of significant help and serve as an important impulse for young researchers to get involved with explorations of Serbian music past.

Примљено 10. 5. 2014.

Прихваћено за штампу 20. 6. 2014.

Оригинални научни рад